

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE +CA EKİNİN KULLANIM VE ANLAM ÇEŞİTLİLİĞİ

*İbrahim TOSUN**

ÖZET

Türkçenin her döneminde işlek eklerden biri olarak kullanılan +CA eki ilk yazılı metinlerde ad durum ekleri arasında, eşitlik eki görevindedir. Bugüne gelinen süreçte bu ek hem kullanım alanını genişleterek yapım eki olma özelliği kazanmış, hem de karşıladığı kavramlar bakımından anlam alanını genişletmiştir. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bu ekin yaygın olarak yapım eki görevinde kullanıldığı ve sözcüklere farklı anlamlar kattığı, örneklerden yola çıkılarak kanıtlanabilmektedir. Türkiye Türkçesinde +CA ekinin görev ve anlam çeşitliliği, farklı türden sözcüklere ulanabilmesi ve değişik türden sözcükler türetebilmesi onu işlek bir ek haline getirirken; ünlü uyumlarına uyması ile de Farsça kökenli +çe ekinden ayrılmaktadır. Günümüzde bu Farsça ekle kurulmuş, Türkçede artık kullanım alanı bulamayan ve ünlü uyumlarına uymayan sınırlı sayıdaki sözcük sadece sözlüklerde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: +CA eki, eşitlik durumu, türetme, kullanım ve anlam çeşitliliği.

THE USAGE AND MEANING VARIETY OF THE +CA IN TURKEY TURKISH

ABSTRACT

The suffix “+CA” used widely in every period of Turkish had the function of equality among case marker suffixes in the first scriptures. Today, it has both attained the aspect of being derivational affix widening usage and widened its usage of meaning in terms of concepts it matches. It can be proved that in written language of Turkish of Turkey this suffix is used in the function of

* Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
itosun62@hotmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

derivational affix in a wide range and that it added different meanings to words considering the examples. Variety of functions and meanings of “+CA” in Turkish of Turkey it’s ability to combine and to form different words make it a function suffix, and besides it’s harmony with vowel harmony distinguishen it from Persian suffix +çe Today just a few words formed with this Persian suffix but not used in Turkish any more and which has no harmony with vowel harmony remained only in words.

Key Words: –CA suffix, equative situation, derivation, the usage and meaning variety.

Giriş

Ekler dil bilgisi bakımından değerlendirilirken sözcükler üzerinde gördükleri işleve göre yapım ya da çekim eki olarak gruplandırılırlar. Yapım ekleri kendi içinde; 1. Addan ad yapanlar, 2. Addan eylem yapanlar, 3. Eylemden eylem yapanlar, 4. Eylemden ad yapanlar; çekim ekleri de ad çekim ekleri ve fiil çekim ekleri olarak daha alt bölümlere ayrılırlar. Her grubun görevleri farklıdır ve bir gruptaki ekler diğer gruptaki eklerin işlevini kolay kolay üstlenemezler. Fakat bugün Türkçede aynı sestem (seslerden) kurulu eklerin hem yapım, hem çekim eki grubunda yer aldığı seyrek de olsa görülmektedir. Bu durumun bir ekin dilin gelişim süreci içinde çeşitli fonksiyonlar kazanması mı, yoksa kökende farklı olan eklerin zamanla birbirine benzemesi mi olduğu çok iyi araştırılmamıştır. +CA ekinin de Türkiye Türkçesinde yapım ve çekim eki olarak geniş bir kullanım alanı vardır.

Türkçenin ilk yazılı belgeleri olarak kabul edilen Köktürk Yazıtlarından itibaren karşılaşılan +CA eki, Türk dilinin tarihî gelişim ve değişim süreci içinde yeni işlevler kazanarak, modern lehçelerde bazı fonetik değişimlere uğramış ve bugüne kadar kullanılagelmiştir. Eski Türkçe ile Orta Türkçe dönemlerinde ek, ötümsüz ünsüz ve düzensiz ünlülü olarak +ça / +çe biçiminde iki şekillidir¹. Daha sonraki dönemlerde ötümlü şekilleri (+ca / +ce) ortaya çıkmış, günümüz Türk

¹ A. Von Gabain, , **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 1988, s. 43, 65’te hem yapım, hem de eşitlik eki için verilen örneklerde +çA’nın ötümlü şekilleri yoktur: ança antaça, azuça, barça; ayaça, törüçe; Aysu Ata, **Harezmi – Altın Ordu Türkçesi**, İstanbul 2002, s. 64’te +çA ötümsüz biçimiyle “eşitlik hali eki olarak verilmektedir; Necmettin Hacıeminoğlu, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2003, s. 13-14, 30-31’de “barça” sözcüğü hem eşitlik eki hem de yapım eki +çA’ya örnek vermiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

lehçelerinde ise ekin ötümlü, ötümsüz, düz-geniş ve geniş-yuvarlak ünlülü (+ca / +ce / +ça / +çe / “+ço / +çö”²) biçimleriyle, ünlü ve ünsüz uyumlarına uyarak kullanıldığı görülmektedir.

+CA'nın temelde hangi işlevde kullanıldığı, Türkçenin sonraki tarihî dönemlerinde hangi görevleri üstlendiği ve kazandığı anlam çeşitliliği üzerine en kapsamlı çalışmayı yapanlardan biri Zeynep Korkmaz'dır. Korkmaz, ekin geçmişten günümüze uzanan tarihî seyrini ve kazandığı yeni görevleri incelemiş, konuyla ilgili görüşlerini farklı dönemlerin metinlerinden seçtiği örneklerle temellendirmiştir³.

Türkçenin ilk yazılı belgelerinde çekim eki olarak eşitlik ve küçültme görevinde kullanılan +CA, dilin tarihî gelişimi içinde bu görevinden sıyrılarak, özellikle günümüz Türk lehçelerinde ad, sıfat ve zarf türeten bir yapım eki vasfı kazanmıştır. Korkmaz'ın, Türkçenin tarihî lehçelerinden seçerek, durum (çekim) eki +CA için verdiği örneklerin (subça – su gibi, tirigdekiçe – hayattaki gibi, tofrağça – toprak gibi, topça kesdüm – top gibi kestim, tavça – dağ gibi, vb.), çeşitli sıfat-fiil eklerinden sonra geldiği de görülür: ölteçiçe – ölecek gibi, kirmişçe – girmiş gibi, bildüginçe – bildiğin gibi. Türkiye Türkçesinde, bu şekildeki yapılarda genellikle +CA yerine 'gibi' edatı kullanılmaktadır. Nurettin Koç, “-ca Eki Üzerine” adlı makalesinde ekin edatların yerini almasından dolayı bu eke ek edat adını vermektedir⁴. +CA ekinin tercih edildiği bazı sözcüklerde ise tarz ve durum (nitelik) bildiren, “nasıl” sorusunun cevabı olan türemiş sıfat ve zarflar söz konusudur. Ekin, bu görev değişimi Korkmaz'ın verdiği eski örneklerin bir kısmında da sezilmektedir: inçe (böyle, bunun gibi), ança (öyle, onun gibi)⁵.

Eski dönem metinlerinde nicelik bakımından da bir eşitlik görevi üstlenen +CA eki bu göreviyle bir karşılaştırma yaparak “kadar” edatının yerini tutmuştur. Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde bu anlamda kullanımı oldukça yaygındır. Türkiye Türkçesinde yerini “kadar” sözcüğüne bırakmış, (takıgu yumurtkasınca – tavuk yumurtası kadar, kayırça - kum kadar, avuçça -

² Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998, s. 46, 139'da Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerinde yaygın olarak addan ad yapan, seyrek olarak da eşitlik eki görevinde kullanılan bu ekin yuvarlak biçimlerine Kırgız Türkçesinde rastlandığı belirtilmektedir: mokoço – öcü, böyrömçö (eteğin önü).

³ Zeynep Korkmaz, “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 12-73.

⁴ Nurettin Koç, “-ca Eki Üzerine”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, TDK Yay., Haziran 2000, C: 2000/I, S: 582, s. 505-514.

⁵ Zeynep Korkmaz, **agm**, s. 15-18.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

avuç kadar, leşkerince - askeri kadar, çöpçe - çöp kadar)⁶, kullanıldığı örneklerde ise miktar zarfı olan sözcükler türetmiştir: ağırlığınca (ağırlığı kadar), , zerrece (zerre kadar)⁷.

Korkmaz'ın "İzafi Eşitlik" başlığı altında, +CA ekinin "göre" edatına karşılık olarak verdiği örneklerde çoğunlukla, "ad + iyelik eki + CA" veya "zamir + CA" biçiminde bir yapı vardır: töresinçe (töresine göre), sözünçe (sözüne göre), hükminçe (hükümüne göre), dileginçe (dileğine göre), tilinçe (diline göre), âdetince (âdetine göre), şeriatça (şeriata göre); minçe (kendine göre), bence (bana göre), sence (sana göre), minimçe (bana göre), anıçça (ona göre)⁸. Bu yapı tam da Banguoğlu'nun "kimce" hali olarak açıkladığı yapıdır: hesapça (hesaba göre), arkadaşça (arkadaş olarak), milletçe (millet bütünüyle), yıllarca yıllar boyu), kılca (kıl kadar)⁹. +CA ekinin vurgusuz olduğu "sözünçe, tilinçe, şeriatça, bence, sence, anıçça, hesapça" örneklerinde sözcük adlık özelliğini kaybetmediğinden (cümlede kimce, nece sorularına cevap verir.) durum eki özelliğini kaybetmemektedir. Fakat aynı yapıda olan gönlünce, dilediğince, istediğince, yapabildiğince, bunca, şunca (cık), onca örneklerinde sıfatlaşma ve zarflaşma olduğundan +CA yapım eki görevindedir.

Türkçenin çeşitli dönemlerinde, ekin mukayese ve sınırlama görevi ile kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır. Çekim eki olarak Türkiye Türkçesinde de kullanılan ek, mukayese göreviyle "bakımından", edatının yerini tutmaktadır: bilgice noksan, yaşça büyük, muhtevaca derin. Sınırlama göreviyle kullanıldığı sözcüklerde yerini "kadar" edatına bırakmıştır: altın yışğaça (altın yışa kadar), kança (nereye kadar), şimdiyece (şimdiye kadar), o zamanaca (o zamana kadar), akşamaca (akşama kadar)¹⁰.

Adlar, tümce içinde başka sözcüklerle olan ilişkilerine göre farklı durumlarda bulunurlar. Adın durumu aldığı ad çekim eki ile belirtilir. Ad çekim ekleri sözcüğün adlık özelliğini değiştirmeden, ulandıkları ada yöneliş, bulunma, çıkma, belirtme, ilgi, eşitlik gibi durumlar kazandırır. Cümlede "ne" ve "kim" sorularının hal eki almış biçimlerine cevap verirler: (... yönetimce yasaklandı.). Bu nedenle Banguoğlu, ismin durumlarını "kim" sorusuna göre; kim hali, kimi hali, kimde hali, kimce hali şeklinde adlandırmaktadır¹¹.

⁶ Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 21-24.

⁷ Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 32-33'te aynı yapıdaki sözcükler cümle içinde zarf olarak değerlendirmektedir: "müddetçe", "asırlarca."

⁸ Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 24-27.

⁹ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 330.

¹⁰ Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 27-32.

¹¹ Tahsin Banguoğlu, *age.*, s. 326-331.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Türkiye Türkçesinde durum eklerinin seyrek olarak görev değiştirmiş örneklerine de rastlanmaktadır. “gözde öğrenci, sözde kızlar” tamlamalarında +DA ekini alan sözcükler “nasıl” sorusunun cevabı olmuş, ek burada yapım eki görevi üstlenmiştir. Ayrıca -maktan (çalışmaktan yoruldu), -madan (dinlemeden konuşma), -dığında (baktığında görürsün), -dıkça (gördükçe hatırla), -ince (gelince ara), -cesine (bir gül bahçesine gircesine), gibi zarf- fiil eklerinde asıl işlevini yitirmiş durum ekleri vardır.

Türkiye Türkçesinde +CA'nın durum eki özelliğini koruduğu ve “kimce, nece sorularına cevap olduğu örneklere az da olsa rastlanmaktadır. Banguoğlu'nun “kimce hali”¹² olarak adlandırdığı “evce – bütün ev, ailece – aile olarak, malca – mal bakımından, polisçe – polis tarafından, bizce – bize göre, sence – sana göre” örnekleri dışında, +CA genellikle ad, sıfat ve zarf türeten bir yapım eki görevindedir¹³.

Türkçede +ça ekindeki durum gösterme görevi zamanla kaybolmaya başlamış, ek yanındaki sözcükle yapıcı kaynaşarak eski anlamından farklı, yeni kavramları karşılayan bir nitelik kazanmıştır. Tarihî ve yaşayan bütün Doğu Türkçesi lehçelerinde, Kıpçak grubunda ve Eski Anadolu Türkçesi'nde rastlanan “barça, varca” böyle bir kalıplaşma ile oluşmuştur. Bu sözcük hem sıfat hem zarf olarak kullanılmış; sıfatken “bütün, her”, zarfken “hepsi, tümü” anlamındadır: barça tınlığ (her canlı), barça işig (her işi), varca leşkerin (bütün askerlerini); barçası (hepsi, tümü), barçamız (hepimiz), varcasın (hepsini)¹⁴.

Korkmaz, Türkiye Türkçesindeki “olanca, ailece, sınıfça, önce, ardınca, boyunca, (yerli) yerince”; tarihî ve günümüz Türk lehçelerindeki “öñince, ileyince, sonca, dalınca, yanınca, yolca, yirince, tilinçe, özinçe, artıklıkınca, gökçe(k)” sözcüklerini de +çe ekinin kalıplaşmasına örnek olarak göstermektedir. Ayrıca zamirlerle kalıplaşmaya da şu örnekleri vermektedir: bunça, munça, şunça, ança, onca, onço, olça, onçozi, onunça, uşunça, neçe, niçe, nice, neçük (neçe ök), nece, nence, kança¹⁵. Türkçenin farklı dönemlerine ait bu örnekler, +CA ekinin yavaş yavaş sözcüklerle kalıplaşarak çekim eki özelliğini kaybettiğini ve yapım eki vasfı kazanma yolunda değişime

¹² Tahsin Banguoğlu, *age.*, s. 330'da ekin küçültme anlamıyla sıfatlara geldiğinde vurgulu, kimce hali olarak isimlere geldiğinde ise vurgusuz olduğunu yazmaktadır.

¹³ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara 2003, s. 36-39.

¹⁴ Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 32-34.

¹⁵ Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 34-54.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

uğradığını göstermektedir. Demek ki, +CA'nın Türkiye Türkçesine kadar geldiği süreçte durum eki olama özelliğinde bir zayıflama, yapım eki olarak kullanılma işlevinde ise bir güçlenme söz konusudur.

Korkmaz +CA ekinin yeni türetmeler meydana getiren bir yapım eki özelliği kazanmasını, ekin gelişiminin üçüncü aşaması olarak ele alır. Ek bu göreviyle küçültme, tahsis vb. isim ve sıfatları, zaman ve tarz zarfları, dil adları türetmektedir. Küçültme anlamıyla genellikle sıfatlara, bazen de isimlere gelir: kızca (küçük kız), kaza (tencere), bölimçe (parça), bakırça (küçük bakır kap), azca (azıcık), alınca (alçak), yaşlıca, sarıca, çokca, derince. Yukarıdaki örneklerde Farsça küçültme eki +çe (kaza, bölimçe, bakırça) ile Türkçe +CA'dan oluşmuş sözcükler bir arada verilmiş ve bunlar arasında bir ayrıma gidilmemiştir. Bu iki eki birbirinden ayırmak ve örneklerini farklı başlıklar altında değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır¹⁶.

Pekiştirme yaptığı evvelce, aşnuca, yenice, hazırca, dirice, yalaşuzca, kışgaca, böylece, öylece, günlerce, aylarca, yıllarca örneklerinde +CA, zaman ve tarz zarfları türetmiştir. Tatca, Kalmazca, Ulgarca, Çince, Yerlikçe (yerli dil) örneklerinde ise halk adlarından dil adı oluşturmuştur¹⁷.

+CA ekinin küçültme anlamının daha da zayıflamış biçimi küçültme sıfatları ile türetilen sıfat tamlaması kalıbındaki adlarda görülür. Bunlar adlaşmış sıfat olarak da kullanılmaktadırlar. Bu adlara Korkmaz'ın verdiği örnekler Türkiye Türkçesinden, Anadolu ağzlarından ve bir kısmı da yaşayan diğer Türk lehçelerinden alınmıştır: cirenşe at (kızıl at), delice doğan (bir tür şahin), alaca-karga, alaca-aş (aşure), tüğlüce-donbak (kestane); akca, kızılca, dikçe, yakarca; Kökşö tü (bir dağ adı), Karaca-dağ, Karacahisar, Sarıcahisar, Ağca-köy, Çukurca-alan, Kızılca-hamam, Duruca-su, Karaca-Ahmet, Haraca-Halil, Derece-viran, İsce-hisar; Ilıca, Yenice, Çatalca, Delice, Kaynarca, Kaplıca, Karlıca, Çamlıca, İkizce, Gömüce, Gölce, Gökçeler, Emirceler; Boğazca Fatma, Kısırca yenge, Kutluca Beğ, Düzmece Mustafa, akca kız, Kökçö Kan¹⁸.

İzafi eşitlik görevindeki +CA, "bir şeye mahsus", "göre" anlamlarına denk gelecek şekilde tahsis anlamı taşıyan isimler

¹⁶ Hamza Zülfiyar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara 1991, s. 62-63'te bu iki ekin birbirinden ayrı tutulması gerektiğini vurgulamaktadır.

¹⁷ Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 55-59'da "karaca, alaca" gibi örneklerde +CA'nın vurgusuz; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1985, s. 167'de vurgulu olduğunu söylemektedir.

¹⁸ Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 60-62.; Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 38-39.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

türetmektedir: bilekçe, yağmurca, boyunçe, etekçe, külçe, külünçe, artça, beylerce (bir üzüm cinsi), yağmurca, damlaca, satıca, bayramcalık, görünmece-lik, bulmaca, bilmece, koşmaca, basmaca, yarmaca, atmaca, boğmaca, gömmece, kırmaca, ummaca¹⁹. Kormaz'ın izafi eşitlik görevindeki +CA için verdiği "bilekçe, boyunçe, etekçe" örneklerindeki "+CA"nın Farsça küçültme eki "+çe" olduğu kesindir.

Buraya kadar söylenenlerin ışığında, bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan +CA'lı örneklerden yola çıkılarak, bundan sonraki kısımda daha derli toplu bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. +CA eki üç başlık altında (1. +CA Ekinin Kullanım Çeşitliliği. 2. +CA Ekinin Anlam Çeşitliliği. 3. Farsça Küçültme Eki +çe.) ele alınacak, türetme ve anlam ayrımları tespit edilecektir.

1. +CA Ekinin Kullanım Çeşitliliği

1.1. Çekim (Ad-Durum) Ekidir

Türkiye Türkçesinde genellikle yapım eki olarak kullanılan +CA bazı durumlarda (kimce, nece sorularına cevap verdiği durumlar) çekim eki özelliğini devam ettirmektedir. Gramer kaynaklarında çoğunlukla "eşitlik"²⁰ bazen de "kimce"²¹ veya "görelilik" hali olarak adlandırılır. +CA'nın bu kullanımında sözcük adlık durumunu korur ve cümlede dolaylı tümleç görevi üstlenir: kurulca (kabul edildi), bence (bu iş olmaz). Aynı yapıdayken "nasıl sorusuna cevap veriyorsa, sözcük zarflaşarak tür değiştirmiş ve +CA da çekim eki özelliğini yitirmiş demektir: erkekçe (dövüştü), çocukça (düşünüyor).

Yapım eki olan +CA genellikle ad soylu sözcüklerden seyrek olarak da eylemlerden ad, sıfat ve zarflar türetir. Bu durumda vurguyu bazen üzerinde taşıırken bazen de kendinden önceki hecelerin üzerine atar. Dört şekillidir, (+ca / +ce / +ça / +çe), ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar.

1.2. Addan Ad Türetir

Millet, kavim ve halk adlarından dil adı oluşturur. Vurguyu kendisinden önceki hece üzerine atar, kendisinden sonra meslek adı

¹⁹ Zeynep Korkmaz, *agm*, s. 60-65.

²⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri 1995, s. 179; Necmettin Hacıeminoğlu, *age*, s. 30-31; Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara 1997, s. 74-77'de +CA'ya "aslında eşitlik ekidir, yapım eki olarak da kullanılır" demiş ve +CA'nın iki görevi için de "eskice" sözcüğünü örnek vermiştir; Fuat Bozkurt, *Türkiye Türkçesi*, Cem Yay., İstanbul, 1995, s. 119-120'de, "kiloca, aklınca, yıllarca, çılgınca, delice, çocukça" sözcüklerini eşitlik durum eki +CA'ya örnek vermiştir.

²¹ Tahsin Banguoğlu, *age*, s. 330.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

yapan +CI / +CU ekini alabilir: Türkçe, Çince, Arapça, Hititçe; Almanca, İngilizce, Fransızca.

Tür adlarından yeni tür adları yapar. Vurgu bir önceki hece üzerindedir. Sözcük +CA ekinden sonra bazı sıfat yapım eklerini alabilir: günce, sözce, sivilceli (siğilce), dilekçesiz, gerekçeli, görüncesiz.

-ma'lı mastar adlarından ad türetir. Vurguyu üzerinde taşır. Bu yolla daha kalıcı nesne ve kavram adları oluşturulur: bulmaca, bilmece, kurmaca, düzmece, şaşırtmaca, şişirmece, kandırmaca. Ayrıca "çekmece, atmaca, boğmaca" gibi nesne, hayvan ve hastalık adları da bu şekilde meydana gelmiştir.

1.3. Addan Sıfat ve Zarf Türetir

+CA eki adlara gelerek hem sıfat hem de zarf olabilen sözcükler türetir. Sözcüğe benzerlik, gibilik, yakınlık gibi anlam ve kavramlar katar. Her iki durumda da vurgusuzdur: insanca (tavır, konuş.), erkekçe (söz, dövüş.), çocukça (şaka, davran.), hayvanca (duygu, saldır.).

1.4. Sıfattan Ad Türetir

Niteleme sıfatlarından yer adları türetir. Vurguyu üzerine çekmez. Mensubiyet bildiren +li ekini alabilir. Bu durumda sözcük bir adsa, önce addan sıfat yapan +II / +IU ekiyle; eylemse, sıfat-fiil eklerinden biriyle sıfatlaştırılır, daha sonra +CA ekini alır: Çamlıca(lı), Taşlıca(lı), Düzce(li), Sivrice(li), Yenice(li), Tuzluca(lı), Kaynarca(lı), Kumluca(lı), Sapanca. Bu adlaşmış sıfatlar sıfat olarak kullanıldıklarında +CA eki vurguyu üzerine alır: çamlıca tepe, taşlıca yol, düzce alan, yenice elbise, tuzluca yemek, kumluca sahil, sivrice çaki.

Niteleme sıfatlarından tür adı oluşturur. Vurgu bir önceki ek üzerindedir: ılı(k)ca, karaca, kokarca, kap(a)lıca, yakarca, dönence²².

Bir örnekte ise belirsizlik sıfatından tür adı oluşturduğu görülmektedir, vurgusuzdur: tümce.

Renk bildiren niteleme sıfatlarından sıfat tamlaması biçiminde kalıplaşmış, çoğunlukla yer, seyrek olarak da bitki ve hayvan adları meydana getirir. Bu durumda birleşik sözcük oluşturduğu için vurgu birleşimin son hecesine doğru kaymaktadır: Karacahisar, Kızılcahamam, Akçadağ, Bozcaada, Karacadağ; alacakarga, alacabalıkçıl, akçaağaç, akçakavak, karacaot.

²² Muharrem Ergin, *age*, s. 198'de bu tür örneklerde +CA ekinin vurguyu üzerine çektiğini yazmaktadır.

1.5. Sıfattan Sıfat ve Zarf Türetir

Bu ek sıfatlara ulanarak hem sıfat hem de zarf olarak kullanılabilen sözcükler türetir. Sözcük tür değiştirenken ekin karşıladığı kavramda ve vurgusunda değişiklik meydana gelir; sıfat görevindeyken ek vurguludur ve küçültme anlamında “biraz” kavramının yerini tutar. Zarf olarak kullanıldığında vurgusuzdur ve “olarak, gibi, daha, çok, oldukça, bir şekilde” kavramlarını karşılar. Sıfat: kısaca (etek), uzunca (yol), alçakça (duvar), büyükçe (ev), iyice (arkadaş), sakince (çocuk), güzelce (kız). Zarf: kısaca (anlat), uzunca (yazdım), iyice (dövdü), uzunca (konuş), alçakça (davran), sakince (çalış), güzelce (giyin).

“ön” sıfatından “ilkin”, “ayrı” sıfatından “ayrı olarak” anlamında zarflar türetir. Vurguyu üzerine almaz. Bu sözcükler +lik ekiyle ad, +li ekiyle de sıfat olurlar: önce, ayrıca; öncelik, ayrıcalık; öncelikli, ayrıcalıklı (insanlar).

“sade” sıfatından da zarf yapar, vurgulu değildir. sadece (sen gel), sadece (çalış), sadece (beni düşün).

“ol-” fiilinin “-an” sıfat-fiil ekini almış biçimine gelerek “bütün” anlamında sıfat oluşturur. Vurgusuzdur: olanca güç, olanca hız, olanca çaba.

“şöylece (anlat.), böylece (kalsın.), öylece (bırak.)” örneklerinde ekin eşitlik anlamı ve çekim eki görevi belirgin olarak göze çarpmaktadır.

1.6. Zamirden Sıfat ve Zarf Türetir

+CA eki “ne” soru zamirinden “ne kadar, ne çok” anlamında sıfat, “nasıl” anlamında zarf yapar. Sözcüğün kök ünlüsünde ünlü daralması (e > i) meydana gelir: nice yıl, nice gün, nice gece, nice çocuk, nice insan; nice ol- (genellikle ol- yardımcı fiiliyle kullanılmaktadır.). -lik ekini alarak “nicelik” biçiminde adlaştığı da görülür.

“nece konuşuyor.” örneğinde +ce henüz çekim eki özelliğini kaybetmemiş gibi görünmektedir.

1.7. Fiilden Ad Türetir

Dönüştürücü fiil çatılarına gelerek ad yapar. Kendisinden sonra diğer isim yapım eklerini alabilir. Vurgu +CA’dan önceki hece üzerindedir: sakınca(lı), dokunca, izlençe(lik), düşünce(sizlik), eğlence(li), söylene, dinlençe. Çok sık olmayan bu kullanımda analogi etkisi var gibidir. Dönüştürücü çatı eki -n, -an sıfat-fiil eki gibi görülmüş olabilir (olanca, dönence, Sapanca).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Banguoğlu, ekin bu oluşumu ile ilgili fikir yürütmemekle birlikte, kullanıştaki şekline göre bunun –ince eki diye anılabileceğini söylemektedir²³. Eklerin kullanıştaki şekline bakıldığında, dönüşlü fiil tabanlarına birinin -CA diğerinin –InCA / -UnCA biçiminde geldiği, farklı anlamda ve farklı türde sözcükler türettiği görülmektedir. Örneğin; düşün-ce (fikir), düşün-ünce (düşündüğü zaman), sakın-ca (mahzur), sakın-inca (sakındığı zaman), güvence (teminat, kefalet), güven-ince (güvendiği zaman). Örneklere bakıldığında bu iki ekin hem anlam, hem görev bakımından tamamen farklı oldukları ve birbirlerinin yerine geçemeyecekleri görülmektedir.

1.8. Edattan Ad ve Zarf Türetir

Çok seyrek olarak edatlara gelerek ad görevinde sözcükler türetir. Vugusuzdur. “göre” edatından “görece” (görece-li) adını türetmektedir.

2. +CA Ekinin Anlam Çeşitliliği

+CA eki gerek çekim eki, gerekse yapım eki olarak kullanımında sözcüklere farklı görevler ve anlamlar yükler²⁴. Dört şekillidir, ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar. Ad, sıfat, zarf ve zamirlere gelerek karşılaştırmada, sözcüklere “eşit, benzer, gibi, daha (pek), şekilde (bir şekilde), bakımından (olarak), göre, kadar, tarafından, -den dolayı, biraz, bir çok, bütün, abartma, en önemli” anlamları kazandırır. Bu sözcükler ad, sıfat ve zarf görevinde olurlar²⁵. Genellikle aynı sözcük farklı görevlerde ve türlerde kullanılırken küçük anlam farklılıkları ortaya çıkar. Mevcut örnekler değerlendirildiğinde +CA ekinin şu anlamlarla sözcüklere ulandığı görülmektedir:

2.1. “gibi, -e benzer, -e eşit” Anlamı

Bu anlamıyla +CA eki ad ve sıfatlara gelerek çoğunlukla sıfat, seyrek olarak da zarf görevi görür: barbarca, bencilce (tavır), bilgece (konuşmak), büyükçe (ev), çocukça, görgüsüzce, toyca, mecnunca, tuzluca, anaca (kucak açmak), babaca, yiğitçe (direnmek), zorbaca, zarifçe (davranış), zalimce, ustaca (engellemek), salakça.

²³ Tahsin Banguoğlu, *age*, s.,225.

²⁴ Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi*, 3. Baskı, İnkılâp Kitap Evi, İstanbul, 1997, s. 113’te bu eki hem yapım, hem de çekim eki olarak değerlendirmekte, fakat çekim eki olarak onu hâl ekleri arasına sokmamaktadır.

²⁵ Süer Eker, *age*, s. 277’de +CA eşitlik durum ekinin donmasıyla ad, sıfat ve zarf kategorisinde sözcükler türediğini söylemektedir.

2.2. “daha (pek)” Anlamı

“daha” anlamı sözcüğün zarf göreviyle kullanımında ortaya çıkmaktadır. başkaca (daha başka), evvelce (daha evvel), iyice (daha iyi), sıkıca (daha sıkı), güçlüce (daha güçlü)²⁶.

2.3. “olarak” Anlamı

Sözcüğün zarf olarak kullanımında ortaya çıkan anlamıdır. Aynı sözcük sıfatken gibi, benzer anlamı kazanır: Milletçe (güçlüyüz), ulusça (karşı dur.), ilkece (kabul edilemez), açıkça (açıkça söyle.) (açıkça alan), ayrıca (bak).

2.4. “bakımından” Anlamı

Adların +CA ekiyle çekimlenmesinden ortaya çıkan anlamıdır. Bu sözcükler sıfat olarak kullanılmazlar. Aynı yapıdaki zarflarda ise +CA yapım eki durumundadır: vücutça, boyca, bünyece, duyguca, kідemce, sıracıca, manacıca, mizaçça, anlamca, sayıca.

2.5. “şekilde (bir şekilde)” Anlamı

+CA ekini almış sözcüklerin zarf görevindeyken kazandıkları anlamıdır. Aynı sözcükler sıfat olduklarında “gibi, benzer” anlamı taşırlar: temkinlice (yaklaş.), kabaca (anlat.), kısaca, topluca, kibarca (davran.), mahcupça, basitçe, etraflıca, habersizce (vur.), sinsice (yaklaş.), mesutça, uygunca.

2.6. “tüm” Anlamı

“tüm” anlamı, genellikle topluluk adlarından +CA ekiyle zarf yapıldığında ortaya çıkar: ailece (tüm aile), sınıfça (tüm sınıf).

2.7. “göre (-e göre)” Anlamı

İyelik ekli sözcüklere ya da kişi zamirlerine ulanan +CA eki “göre” anlamı ile ön plana çıkar: kararınca (jüri kararınca suçlu bulundu.), kendince (haklıdır.), aklınca, bence, sence, onca, bizce, sizce, onlarca (sen suçlusun.).

2.8. “bir çok” Anlamı

+CA'nın bu anlamı sözcükler üzerinde +lar ekiyle kullanıldığında ortaya çıkmaktadır. Bu anlamdaki sözcükler, “ne kadar” sorusuna karşılık, hem sıfat hem de zarf görevinde olabilirler: defalarca, günlerce, aylarca, haftalarca, yıllarca, sayfalarca, yüzyıllarca, litrelerce, kilolarca, kovalarca.

²⁶ Zeynep Korkmaz, *age*, s. 36'da ekin buradaki anlamını “oldukça” kavramına karşılık olarak vermektedir.

2.9. “kadar” Anlamı

Bu anlamıyla, aynı sözcükler hem sıfat hem de zarf görevinde kullanılırlar. Ekin çoğunlukla iyelik ekinen sonra geldiği görülür: gereğince (çalış.), yeterince (yemek), zerrece, bunca, şunca, onca, istediğince (gez.), elverdiğince, yiyebildiğince, alabildiğince.

2.10. “biraz (az)” Anlamı

Ek, bu durumda sözcüğün gövde anlamına azlık katmaktadır. İlk bakışta “benzer, gibi” anlamları çağrışırsa da, bağlam içinde “biraz” anlamının daha belirgin olduğu görülmektedir. Aynı sözcükler bu anlamlarıyla hem sıfat hem zarf görevinde olabilirler. Sözcüğün sıfat veya zarf oluşu, anlamda bazı farklar yaratmaktadır: topluca kız (biraz toplu kız), topluca katıldık (toplu olarak, hep birlikte katıldık), şişmanca, serince su (biraz serin su), uzunca yol (biraz uzun), uzunca anlattı (uzun bir şekilde), derince, yaşlıca, ağırca konuştu (biraz ağır konuştu), fazlaca para (biraz fazla para), erkence kalk (biraz erken kalk).

2.11. “abartma” Anlamı

+lar ekiyle birlikte sayı adlarına ulanan +CA, bu sözcüklere abartma anlamı katar. Bu tür örneklerde “çok, birçok “ anlamları varmış gibi görünse de, cümle içindeki kullanışlarında, daha belirsiz, aşırı bir abartı söz konusudur. +CA ekinin abartma anlamı sadece sayı adlarından türemiş, sıfat görevindeki sözcüklerde ortaya çıkmaktadır: onlarca, yüzlerce (yıl), binlerce, milyonlarca (kitap), milyarlarca.

2.12. “tarafından” Anlamı

+CA eki, yüklemi edilgen yapılı cümlelerde, eklendiği sözcüğe tarafından anlamı yükleyerek, işi yapan özneyi açığa çıkarır. Adın “nece, kimce hali”ndeyken ortaya çıkan anlamıdır: askerlerce, polisçe (yakalanmış.), öğrencilerce (protesto edildi.), feministlerce (basıldı.), yönetimce (karara bağlandı.), meclisçe (engellendi.).

2.13. “en önemli” Anlamı

+CA ekinin bu anlamı sadece “başlıca” sözcüğünde ortaya çıkmaktadır. Sözcük, bu anlamıyla sıfat görevinde kullanılır ve tamlanan her zaman çoğul olur. başlıca (konular, kitaplar, kaynaklar).

2.14. “tek, bir tek” Anlamı

“sade” sözcüğünün +CA ekini almış ve zarflaştırılmış biçimiyle kazandığı anlamdır. sadece (sen geldin), sadece (okumuş).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

2.15. “bütün” Anlamı

“olanca” ve “boyunca” sözcüklerine bütün anlamı katan ek, bu anlamıyla vurguyu üzerinde taşımaz: olanca hızıyla (bütün hızıyla), olanca gücüyle (bütün gücüyle); gün boyunca (bütün gün), yıl boyunca (bütün yıl). Örneklerde görüldüğü gibi “bütün” anlamı sözcüğün var olan anlamına eklenmez, onun anlamının yerine geçer. “gün boyunca” (bütün gün) söz grubu zarf görevindedir. “olanca hız” (bütün hız) tamlamasında “bütün” anlamı sıfat olarak ortaya çıkar.

2.16. “dil” Anlamı

Millet ve halk adlarına dil anlamı katar. Türkçe (Türk dili), Almanca (Alman dili), Farsça (Fars dili), Arapça (Arap dili).

3. Farsça Küçültme Eki +çe

Türkiye Türkçesinde bugün kullanılmakta olan +CA ekinin biri Türkçe biri Farsça olmak üzere iki farklı kökenden geldiği bilinmektedir. Ölçünlü dilde yaygın olarak Türkçe kökenli ekin kullanıldığı görülmekle birlikte dilimize Farsçadan girmiş +çe küçültme eki ile kurulmuş, Yazım Kılavuzu’nda geçen şu örnekler tespit edilmiştir: akçe, kepçe, nalça, lügatçe, paça, selviçe, sözlükçe, zayıçe, bazıçe, kemeçe (kemançe), ruznamçe.

Örneklere bakıldığında ekin genellikle +çe biçiminde tek şekilli olduğu, ünlü ve ünsüz uyumlarına uymadığı ve çoğunlukla Farsça kökenli sözcüklere ulandığı görülür. “nalça” “kemeçe” ve “paça” gibi birkaç örnekte, sözcükler Türkçeye uydurularak kalınlık – incelik uyumuna uygun hale getirildiği halde, ekin ötümlü şekillerine rastlanmamaktadır.

Dilimize Farsçadan geçmiş bahçe (bağçe), kelepçe (külepçe), kepçe (kefçe), divançe, dimağçe (beyincik) sözcükleri de Farsça küçültme eki +çe ile kurulmuşlardır. Ayrıca Türkçe “il” sözcüğünden, Farsça küçültme eki +çe getirilerek, “ilçe” türetilmiştir.

Bu ekin kalınlık-incelik uyumuna aykırılığı, ünsüz uyumunun dışında kalması ve genellikle alınma sözcüklere ulanması Türkçeye yabancı bir ek olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durum, ekin Türkiye Türkçesinde yaygın bir kullanım alanı kazanamamasına da neden olmuş, ek zamanla işlevliğini yitirerek yerini Türkçe kökenli +CA’ya bırakmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Sonuç

Türkiye Türkçesinde bugün kullanılan +CA, +çe eki köken bakımından Türkçe +CA, ve Farsça +çe olarak ikiye, işlev bakımından üçe ayrılmaktadır.

Kökeni Türkçe olan +CA eki, ad çekiminde eşitlik durumu için kullanılma, addan ad soylu sözcükler türetme gibi iki işleve, Farsça olan +çe ise seyrek olarak küçültme işlevine sahiptir. +CA'nın bugün Türkiye Türkçesinde eylemden ad türeten bir kaç örneğine rastlansa da kökende bu ekin farklı olduğunu var saymak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü +CA ekinin fiilden ad türeten biçimlerine Türkçenin hiçbir tarihî döneminde rastlanmamaktadır.

Türkçenin ilk yazılı metinlerinden günümüze kadar bütün tarihi ve çağdaş lehçelerde, hem çekim hem yapım eki olarak çok işlek bir biçimde kullanılmış, Türkiye Türkçesinde de (yerini sık sık gibi, dek, kadar, göre sözcüklerine bıraktığı halde) bu özelliğini korumuştur.

Genellikle sözcük türetmede bu ekten yararlanılmış, özellikle cumhuriyetten sonraki, dili Türkçeleştirme sürecinde bazı Arapça ve Farsça ekleri karşılama +CA eki kullanılmıştır. Arapça +en ve +i (nispet eki); Farsça +ane ekine karşılık geldiği bazı örnekler şunlardır: ferden-fertçe, şeklen-şekilce, müçtemien-topluca, sarahaten – açıkça, Arabî – Arapça, bedeni – bedence, Türkî – Türkçe; cahilane – cahilce, safiyane – safça, dostane – dostça, merdane – mertçe, erkekçe.

Türkçe +CA ekinin çekim ve yapım işlevini birbirinden ayırt etmede kullanılacak en açık yöntem sorulacak “kimce, nece” sorularıdır. Bu sorulara cevap veren sözcüklerdeki +CA çekim, vermeyenlerdeki +CA'lar ise yapım eki olarak değerlendirilmelidir.

Farsça kökenli küçültme eki +çe de ünlü ve ünsüz uyumlarına uymamasıyla Türkçe +CA ekinden ayrılmaktadır. Küçültme anlamıyla addan ad türeten bu ekin dilimizdeki “divançe, lügatçe, bazıçe, selviçe, ...”²⁷ gibi örnekleri, bugün neredeyse hiç kullanılmayan, sadece sözlüklerde kalmış örneklerdir.

²⁷ **Yazım Kılavuzu**, TDK Yay., Ankara, 2005. ; **Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara, 2005.

KAYNAKÇA

- ATA, Aysu, **Harezmi – Altın Ordu Türkçesi**, İstanbul, 2002.
- BANGUOĞLU, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara, 1995.
- BOZKURT, Fuat, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yay., İstanbul, 1995.
- EKER, Süer, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yay., Ankara, 2003.
- ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1985.
- GABAİN, A. Von, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet AKALIN), TDK Yay., Ankara, 1988.
- GÜLENSOY, Tuncer, **Türkçe El Kitabı**, Bizim Gençlik Yay., Kayseri, 1995,
- GÜLSEVİN, Gürer, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK Yay., Ankara, 1997.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara, 2003.
- KARAHAN, Leyla, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yay., Ankara, 2004.
- KORKMAZ, Zeynep, “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 12 – 73.
- KORKMAZ, Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara, 2003.
- KOÇ, Nurettin, “-ca Eki Üzerine”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, TDK Yay., Haziran 2000, C: 2000/I, S: 582, s. 505-514.
- KOÇ, Nurettin, **Yeni Dilbilgisi**, 3. Baskı, İnkılâp Kitap Evi, İstanbul, 1997
- ÖNER, Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara, 1998.
- Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara, 2005.
- Yazım Kılavuzu**, TDK Yay., Ankara, 2005.
- ZÜLFİKAR, Hamza, **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, TDK Yay., Ankara, 1991.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*